

Janus Pannonius görög szótára

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár ma Suppl. gr. 45 jelzetű kézirata egy alfabetikus elrendezésű, meglehetősen terjedelmes görög–latin szótárt tartalmaz. E kódexről Michael Denis könyvtáros még a 18. században a következőket jegyezte fel: „Codex... hanc notitiam praefert: Ἰανος ὁ παννονιος ἰδία χειρὶ ἐγραφεὺν ὅταν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα μαθεῖν ἐμελεῖν Janus Pannonius propria manu scripsit, quando graecas litteras discere cura fuit.” Erre az addig lappangó feljegyzésre hivatkozva állította J. Bick 1920-ban, hogy az említett kézirat másolója Janus volt¹, noha ő maga már nem találta meg a kódexben a Denistől még látott bejegyzést. Föltevése szerint a szöveg az előzőeken állhatott, s azt a kötet újrakötése alkalmából eltávolították. Bick adatát azután átvette Hunger katalógusa², valamint a név szerint ismert közép- és reneszánszkori görög könyvmásolókról készült jegyzék is.³

Huszi József figyelmét elkerülhette Bick felfedezése, nagy Janus-monográfiájában legalábbis nem találtam rá utalást.⁴ A hazai kutatók közül Csapodi Csabáé az érdem, hogy fölhívta a figyelmet erre az adatra. Ő rekonstruálta a kézirat későbbi történetét is: szerinte Janus tulajdonából halála után többi könyvével együtt a Corvina állományába került. Innen jutott, még Mohács előtt, Brassicanus birtokába, akinek ex librise ma is megtalálható benne (a későbbi tulajdonos, Fabri püspök ex librise alatt).⁵ Csapodi abban látja a kézirat jelentőségét, hogy benne „egy olyan nagy terjedelmű (329 folio) kézirat áll rendelkezésünkre, amely gazdag anyagot ad Janus Pannonius latin és görög autográfiájának megismeréséhez és egyúttal kezünkbe adja Janus görög és latin alapszókincsének az anyagát.”⁶

E megállapítás második fele azt látszik sugallni, hogy Janus nem csak másolója volt a kéziratnak, hanem a szótár összeállítójának, mintegy szerzőjének is tekintendő. Csakugyan, a költő szöveghagyományával foglalkozó monográfiájában Csapodi a szótárt Janus saját művei között sorolja fel⁷, bár korábban, a Corvina-könyvtár állományát feldolgozó munkájában a szótár nem szerepel sem Janus saját művei, sem fordításai között, hanem az „anoním művek, miscellanea” közé nyert besorolást; itt Janus csupán mint a kézirat egykori tulajdonosa és scriptora van feltüntetve.⁸

Ha mármost a kérdésen elgondolkozunk, eleve valószínűnek látszik, hogy Janusnak volt görög szótára. Itáliai tartózkodása idején talán meglehetett saját szótár nélkül is,

¹ Josef BICK, *Die Schreiber der Wiener griechischen Handschriften*. Wien — Prag — Leipzig 1920. 54–55.

² Herbert HUNGER, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Supplementum graecum*. Wien 1927.

³ Marie VOGEL — Victor GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*. Hildesheim 1966². 479 és Nachtr. 446.

⁴ HUSZTI József, *Janus Pannonius*. Pécs 1931.

⁵ CSAPODI Csaba, *Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára*. In *Janus Pannonius (Tanulmányok)*. Szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor Bp. 1975. 191–193.

⁶ *Uo.* 192.

⁷ CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius szöveghagyomány*. Bp. 1981. 100. KELECSÉNYI Gábor, *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Bp. 1988. 45. is megemlíti a szótárt, „amelyet maga Janus állított össze”

⁸ CSAPODI Csaba, *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. 456.

tudjuk azonban róla, hogy hazatérte után is foglalkozott görög klasszikusokkal, s fordításokat is készített belőlük, márpedig itt csupán saját tudására vagy a birtokában lévő segédeszközökre támaszkodhatott.⁹ Guarino két angol tanítványa, William Grey és Robert Flemmyng könyvei között is volt egy-egy görög–latin szótár, bizonyára Itáliából vitték magukkal, amikor hazatértek.¹⁰ Ha pedig elfogadjuk Bick álláspontját, hogy ti. a szótárt maga a költő másolta, e bizonyára hosszantartó és fáradságos munka vállalása tanúsíthatja szorgalmát és a görög nyelv iránti lelkesedését, s emellett talán az idegenben tanuló diák anyagi nehézségeit is (amennyiben nem volt pénze szótár vásárlására vagy másolattására). Még tovább kell hogy nőjön bámolvunk Janus iránt, ha a szótár szerzőjének is tekintjük, hiszen e tekintélyes szóanyag összegyűjtése, értelmezése, ábécérendbe való állítása és végül az egész leírása nagy olvasottságra és nyelvi tudásra vall, s csak évek kitartó munkájával készíthető el. (Más kérdés, hogy racionálisnak tekinthető-e ilyen vállalkozás, ha már voltak forgalomban abban az időben görög–latin szótárak.)

Ahhoz, hogy e lehetőségek közül választ hassunk, kissé közelebről kell szemügyre vennünk a kódexet. Ilyen vizsgálódás megfigyeléseit és tanulságait igyekszem megfogalmazni az alábbiakban, előrebocsájtva, hogy a kéziratnak csupán az MTA Könyvtárában őrzött mikrofilmjét volt alkalmam használni.

Tekinthető-e tehát Janus Pannonius saját alkotásának a szótár abban az értelemben, hogy szóanyagát ő maga gyűjtötte össze és ő is értelmezte, akár saját tudása, akár mások megkérdése révén, akár korábbi szótárak felhasználásával? E kérdésre egyértelműen tagadó választ kell adnunk: szótárunk másolat, szövege messzemenően megegyezik egy több kéziratban is fennmaradt munkáéval. Ennek legkorábbi változatát G. Götz egy 7. századi kódexben (Harleianus 5792) találta meg, *Glossae Graeco-latinae* cím alatt, s onnan publikálta is.¹¹ Götzről tudjuk, hogy a munkának fennmaradt egy 9. sz. végi kézírata is, valamint 10 (!) másolata, amelyek mind a 15. században, ill. 15. vagy 16. században készültek. Ezekhez csatolhatjuk tizenegyedikként a bécsi kéziratot. E szótár népszerűsége Janus századában természetesen nem véletlen: a szavak alfabetikus elrendezése (szemben a középkorban kedvelt tematikus csoportosítással), továbbá a feldolgozott szóanyag tekintélyes terjedelme egyaránt hozzájárulhatott ahhoz, hogy a humanisták görög tanulmányaikhoz igénybe vették. Az alfabetikus görög szótár éppen a 15. századtól lesz e körök szinte nélkülözhetetlen kézikönyve.

A bécsi kódex szótára tehát másolat. Ha összevetjük a Harleianus publikált szövegével, megállapíthatjuk, hogy annak csupán közvetett másolata; helyét a többi tíz kortárs változat között csak további kézirati kutatások után jelölhetjük ki.¹² Mindenesetre, Janust nem tekinthetjük a munka szerkesztőjének vagy szerzőjének, legföljebb a kézirat scriptorának, ha valóban az ő kezeírását kell felismernünk benne.

Amint az szótár esetében természetes, a kézirat minden oldalán világosan elkülönül a bal és a jobb hasáb: az előbbi a görög szavak oszlopa, az utóbbi a latin értelmezéseké.¹³ Szembetűnő, hogy a görög és a latin szavakat nem ugyanazzal a tollal írták: a görög betűk egyenletes, vékony vonalúak, míg a latin íráshoz használt toll puhább volt, vonalvastagsága (mint a rondíráse) változó. Vannak olyan oldalak, amelyeken eltérő színű a két hasáb

⁹ Egy valószínűleg nem sokkal 1465 után kelt levelében Janus tréfás túlzással arról panaszkodik Galeottónak, hogy barátai szinte valamennyi latin könyvét széthordták, csupán görög könyvei maradtak meg, mert görögül nem tudnak; a levelet lásd Teleki kiadásában II. kötet 95–101.

¹⁰ Roberto WEISS, *Humanism in England During the Fifteenth Century*. Oxford 1957². 93., 102.

¹¹ *Corpus Glossarium Latinorum* ed. Georgius GOETZ Vol. II. Leipzig 1888. 213–483.

¹² Götz szükségzavú közlései alapján az a hat kódex jön számításba a bécsi kézirat közelebbi rokonaként, amelyek kitöltik azt a lacunát, amely a Harleianusban egy bifolium kiesése következtében jött létre. Szótárunk több, mint száz címszót tartalmaz a lacuna helyén.

¹³ Fényképfelvételt közöl a szótár egy-egy részletéről Csapodi az 5. jegyzetben *i.m.* 207. oldalán és a 7. jegyzetben *i.m.* 7. képtábláján.

írásának a tintája is.¹⁴ Tanulságos végül egy ismételten elkövetett hiba és annak javítása. A hiba abban állt, hogy a latin hasáiban kimaradt az előtte álló görög szóhoz tartozó értelmezés egy sorban, s emiatt néhány latin sor nem az előtte álló szóhoz tartozik, hanem egy sorral elcsúszott. Úgy látszik, a hibát általában négy-öt sor után észrevették. A javítás úgy történt, hogy a kifejezett értelmezést a görög szó után, a két hasáb közé beírták, az egymástól elcsúszott görög és latin szavakat pedig vonalakkal kapcsolták össze.¹⁵ Mind a három megfigyelés: a toll és tinta különbsége és a sajátos tévesztés is a másolás módjáról árulkodik: a kézirat úgy készült, hogy először a bal (görögbetűs) hasábot írták le hosszabb szakaszon vagy akár az egész kódexen végig, s csak azután láttak neki a másik, a latin oszlop másolásának.

Ilyen eljárást aligha választ az, akinek a szótár lemásolása mellett még a nyelv elsajátítása is a célja. Voltaképpen még abban sem lehetünk biztosak, hogy ugyanaz a kéz másolta-e a görög és a latin hasábot. A betűképek eltérései miatt persze a két írás szükségképpen különbözik egymástól. Mindenesetre a kétféle toll használata fel kell hogy ébressze a gyanút, s ezt további megfigyelés is megerősíti. A 70 folio rectóján a görög hasáiban lévő $\delta\mu\pi\epsilon\rho\epsilon\varsigma \delta\pi\lambda\omicron\nu$ lémmának megfelelő sorban a jobb hasáiban a kifejezés latin értelmezése után egy újabb görög szó ($\delta\iota\upsilon\mu$) következik a hozzá tartozó latin értelmezésekkel. A rendellenesség létrejöttét úgy képzelhetjük el, hogy ezúttal a görög hasáb másolásakor maradt ki figyelmetlenségből egy szó: a hibát a latin oszlop leírásakor vették észre és pótolták. Ami számunkra itt fontos, az az, hogy a latin oszlopban álló görög szó írása szemmel láthatóan eltér a görög hasáb írásától, sokkal ügyetlenebb, darabosabb annál, szinte azt a benyomást kelti, hogy a görög írásképnak csupán gyámoltalan utánzása. Ezt tekinthetjük a latin scriptor görög írásának.¹⁶

Ha tehát más-más kéz írta a két hasábot, választ kell keresnünk arra kérdésre, hogy melyiket tekintsük Janus kezeírásának. Összehasonlító anyag híján biztos választ e kérdésre nem adhatunk. (Csapodi, mint fentebb idézett állásfoglalása mutatja, éppen szótárunkban remélte megtalálni a költő fiatalkori latin és görög írásának hiteles emlékét.) Eddigi megfigyeléseink azonban sokkal inkább azt valószínűsítik, hogy a szótárnak sem a görög szövege, sem latin írása nem Janus keze munkája. Az elkészítés módja, az oldalak képe azt sugallja, hogy nem magáncélra készült tulajdonosi másolattal, hanem másolóműhelyben előállított kereskedelmi példánnyal van dolgunk. Nagyobb másolóműhelyre utal a görög és a latin scriptor közti munkamegosztás: az előbbi munkája természetesen értékesebb volt, ezért nem is őt bízták meg a latin rész leírásával, hanem azt egy görögül alig tudó írónkkal csináltatták. Magát a műhelyt Itáliába lokalizálhatjuk az értelmezések között itt-ott fölbukkanó olasz szavak miatt.¹⁷

Miként vélekedjünk ezek után arról a bizonyos bejegyzésről, amelyet Denis annak idején még látott a kódex elején? A könyvtáros szavahihetőségét nem kell kétségbe vonnunk, csupán másképpen kell értelmeznünk a szöveget, nem úgy, ahogyan Bick és nyomában mindenki más is. A szöveg igazat állított, csak hogy nem a szótár kéziratára vonatkozott, hanem csak önmagára: „Janus Pannonius saját kezével írta...” ti. ezeket a betűket, ezt a mondatot!

Így a mondatnak csak akkor van értelme, ha azt maga Janus sajátkezűleg írta. Véleményem szerint egyébként Denis csak a görög mondatot találta a kódex elején, az utána

¹⁴ Mikrofilm alapján ez a kijelentés persze kockázatos; különösen jól észlelhető eltérést láttam a 68. folio rectóján.

¹⁵ Ilyen javítások vannak pl. 69^v; 82^v; 173^r; 179^v.

¹⁶ Meg kell említeni azonban, hogy a Harleianusban nincs $\delta\iota\upsilon\mu$ címszó. Feltétlenül elő kellett fordulnia viszont abban a kéziratban, amelyről a bécsi kódexet másolták. Lehetséges persze, hogy ott sem a görög hasáiban állt, hanem utólagos toldásként a latin hasáiban, nagyjából úgy, ahogyan kéziratunkban is. Ez esetben még könnyebben elkerülhette a bécsi kódex görög scriptorának figyelmét.

¹⁷ A 160–161. folión a köv. olasz szavakat találtam: lo spinoso; il panilo; la correria; percorrere; lanello.

következő latin fordítást már ő fűzte hozzá jegyzetéhez. Erre látszik utalni egy valószínű félreértés a fordításban. A görög mondat utolsó szavát a latin a „cura fuit” fordulattal adja vissza. A fordító nyilván a μέλω ige megfelelő alakjának értelmezte a görögöt, melynek magyar jelentése: „gondja van valamire”, „törődik valamivel”. Eltekintve attól, hogy ez tartalmilag sem illik jól a mondatba, ilyen (személyes dativus nélküli) szerkesztése az ige- nek nyelvtanilag helytelen. Janus bizonyára nem erre az igére gondolt, hanem a μέλλω „készül, szándékozik vmit tenni” igére, amelyik mind jelentésében, mind nyelvtanilag jól beleillik a mondatba. Igaz, ezt két lambdával kellett volna írnia, a hibát azonban könnyen elkövethette, mert a korabeli görög kiejtés nem ismerte a hosszú mássalhangzókat, vagyis a kiejtésben nem volt semmi különbség a két ige között. Ha elfogadjuk ezt a feltételezést, a bejegyzés értelme a következő: „Janus Pannonius írta saját kezével, amikor hozzáfogott a görög betűk¹⁸ tanulásához”. Egy a görög betűkkel éppen ismerkedő gyermek írta e sort egy már kész könyv tetejére, bizonyosságot adva frissen szerzett ismereteiről.

Janus tehát nem állított össze görög–latin szótárt, még csak nem is másolt le egyet, s ifjúkori kézírásáról sincs biztos emlékünknél, mert hogy a kódexnek éppen az az egy oldala (vagy előzéklapja) veszett el, amelyen minden kétséget kizáróan saját kezű írása volt. Kárpótlásképp talán hitelesebb lett az a kép, amelyet a költőről alkotunk magunknak. Mert valljuk be, valahogy nem is illett hozzá sem a szótáríró hangyaszorgalma, sem a könyvmásoló alázatos buzgalma. Mást mutat az a pillanatfelvétel, amelyet véletlenül éppen egy könyvkereskedő készített róla. Vespasiano da Bisticci elmondja, hogy „lovak és szolgák kíséretében” érkezett a városba, s egyenesen hozzá sietett. „Kis violaszín köpeny a vállán”, s fesztelenül átolelte a nála több mint egy évtizeddel idősebb kereskedőt, akit akkor látott először,¹⁹ s aki bizonyára megtisztelve érezte magát e gesztustól, hiszen a gazdag és politikailag befolyásos váradi püspök unokaöccséről volt szó, aki hamarosan maga is valamilyen fényes és jól jövedelmező egyházi szék tulajdonosa lesz.²⁰

A bécsi kódexben szép számmal találunk olyan kiegészítéseket, főképp a margóra írt bejegyzéseket, amelyek nem az alapszöveg másolójától (ill. görög vagy latin scriptorától) származnak. Ha a szótár valóban Janus birtokában volt, akkor talán ezekben láthatjuk a költő kézírását. A kérdés eldöntése azért nem könnyű, mert ezek az utólagos pótlások nem egyetlen kéztől erednek, továbbá mert terjedelmesebb írásmintánk a költő felnőttkorából sincsen.²¹ A későbbi „kezek” egyike igen szorgalmas volt; a legtöbb marginális szöveg valószínűleg tőle származik. Jellegzetes írása jól felismerhető, bejegyzéseinek többsége tartalmilag is összetartozik, amennyiben Arisztophanész-kommentárokból bemásolt görög szómagyarázatok, latin fordítás nélkül. Annait már most is megállapíthatunk, hogy a kiegészítéseknek ez a csoportja nem származik Janustól. A költő görög tanulmányairól ugyanis elég jól vagyunk tájékozódva; annak, hogy a vígjátékíróval foglalkozott volna, semmi nyoma sincsen. Egyébként Arisztophanész a 15. században nem is tartozott a „divatos” auctorok közé. Éppen ezért talán nem reménytelen vállalkozás e bejegyzések elkészítőjének azonosítása. Ha ez sikerül, közelebb juthatunk — nem Janushoz ugyan — de legalább a nevéhez kapcsolódó szótár történetéhez.

Kapitányfy István

¹⁸ γράμματα éppúgy, mint a latinban litterae jelenthet irodalmat is, nem hinném azonban, hogy itt erre kellene gondolnunk.

¹⁹ Vö. HUSZTI, i.m. 203., aki 1458-ra teszi ezt a jelentet. Az olasz szöveg értelmezéséhez újabban Giuseppe BILLANOVICH, *Guarino da Verona iskolája és külföldi tanítványai*. In *Janus Pannonius* (mint az 5. jegyzetben) 77–81; főként 81.

²⁰ Itáliában már 1454-ben az a hír járta, hogy kinevezték püspöknek, erről HUSZTI, i.m. 143.

²¹ Janus autográfijának kérdését tárgyalja Csapodi 7. jegyzetben i.m. 47. Itt előterjesztett javaslata ellen, ti. hogy az általa fölfedezett ún. S II kódexben a javítások, címek és a lémmák Janus kezétől származnak, nyomós érveket sorakoztatott fel recenziójában CSONKA Ferenc, It 1984. 634–635.